

BARTOSZ STAREŃGOWSKI
Archiwum Państwowe w Lublinie
ORCID 0000-0002-4775-0162

SPOSÓB PRZYGOTOWANIA WYPRAWY POSPOLITEGO RUSZENIA W WOJEWÓDZTWIE KALISKIM W 1651 R.

Historia funkcjonowania pospolitego ruszenia w polskim systemie wojskowym sięga czasów średniowiecznych. W dobie panowania systemów feudalnych w ówczesnej Europie, podstawą militarną państwa był obowiązek wojskowy wszystkich posiadaczy ziemskich, którzy na wezwanie najwyższego seniora (króla) byli zobowiązani do stawienia się w wyznaczonym miejscu, a następnie rozpoczęcia działań zbrojnych. Długie funkcjonowanie systemu powszechnej mobilizacji ziemskich posesorów zaowocowało wieloma zmianami w jego organizacji. Było to konieczne z uwagi na wiele bolączek, które trapiły tę formację zbrojną. W wojskowości europejskiej zaczęto dostrzegać przewagę wojsk zaciężnych, odpowiednio opłaconych, wyposażonych i zdyscyplinowanych, nad rycerstwem występującym w ramach pospolitego ruszenia¹. W Królestwie Polskim o wyższości wojska zaciężnego przekonano się już podczas wojny trzynastoletniej (1454-1466) z Zakonem Krzyżackim. Blamaż rycerskiego pospolitego ruszenia pod Chojnicami czy Łasinem, silnie kontrastował z sukcesami jakie osiągnęli żołnierze zaciężni pod komendą Piotra Dunina pod koniec wojny². Przebieg wyprawy do Mołdawii za czasów Jana Olbrachta, potwierdził tylko, że pospolitacy nie nadają się do prowadzenia działań operacyjnych poza granicami państwa, a kraju mogą bronić jedynie w sytuacjach wyjątkowych³.

Jeszcze w pierwszej połowie XV w. uwidacznia się problem zmiany nastawienia samego rycerstwa do wypraw pospolitego ruszenia, co objawiało się niskim morale uczestników, masowym opuszczaniem popisów lub ich drastycznym opóźnieniem, a nawet całkowitym ich ignorowaniem, pomimo przewidzianych kar w przypadku niestawiennictwa⁴. Na przestrzeni lat próbowano wielokrotnie dokonać reform pospolitego ruszenia, a największa z nich miała miejsce za panowania Zygmunta I Starego. Oprócz skrócenia czasu wydawania poszczególnych wici, omijania zakazu dzielenia grup

¹ M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, wyd. 3, Kraków 1929, s. 30-31.

² M. Biskup, *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim (1308-1521)*, Oświęcim 2017, s. 285-287, 290-292, 317-322.

³ M. Kukiel, *Zarys historii...*, s. 33.

⁴ A. Gąsiorowski, *Pobór pospolitego ruszenia 1433 roku w Wielkopolsce*, „Kwartalnik Historyczny” 1969, t. 76, z. 1, s. 135.

z województw i powiatów na mniejsze jednostki operacyjne czy oddawanie pospolitego ruszenia pod władzę namiestników a następnie hetmanów, to najistotniejszą nowością wydawało się utworzenie stałego pospolitego ruszenia, składającego się z 1/3 możliwych do wystawienia pocztów. Miało ono za zadanie wsparcie nielicznego wojska zaciężnego i obronę kresów południowo-wschodnich. Ostatecznie jednak w wyniku rozbieżności zdań pomiędzy szlachtą wielkopolską a małopolską, zamiast osobistego stawienia zadecydowano o przeznaczaniu na obronę określonej części sum pieniężnych⁵. Tym samym mimo pewnej, odważnej próby nie udało się naprawić wadliwego systemu obowiązkowej służby wojskowej szlachty, choć pewne czynności usprawniające zostaną podjęte przy okazji organizacji wypraw w kolejnych latach.

Nowe wyzwania przyniósł bogaty w konflikty wiek XVII. Przed największymi wyprawami pospolitego ruszenia w 1621 r., 1651 r. czy 1655 r. wprowadzano usprawnienia organizacyjne, mające poprawić szybkość i wydolność mobilizacji oraz dyscyplinę wśród pospolitaków. Do zobrazowania tego procesu wybrano moment wyprawy w 1651 r. zorganizowanej przeciwko Kozakom i Tatarom, a przez wielu historyków uznawanej za wyjątkowo udaną. Leszek Wierzbicki uważa, że była to jedna z najlepiej zorganizowanych wypraw w dziejach oręża polskiego, a na pewno możemy określać ją mianem wzorcowej⁶. Jako bezpośredni przykład zostanie wykorzystany sposób przygotowania wyprawy w województwie kaliskim. Województwo to, wchodzące w skład Wielkopolski właściwej, było znacznie oddalone od teatru działań wojennych, wobec czego interesujące wydaje się ukazanie na jego przykładzie procesu przygotowań do wyprawy na poszczególnych, trzech etapach, począwszy od wydania zgody na jej organizację, na dotarciu do punktu koncentracji skończywszy.

STAN BADAŃ I PODSTAWA ŹRÓDŁOWA

O jednej z najstarszych, polskich formacji zbrojnych w okresie nowożytnym powstało wiele monografii i artykułów, które ukazywały cały jej proces organizacyjny, w tym różnorakie błędy i problemy. Niewątpliwie najwięcej uwagi od strony administracyjno-organizacyjnej poświęcił jej Karol Łopatecki, ukazujący na kartach swojego opracowania jego przemiany w pierwszej połowie XVII w.⁷ W monografii znajduje się wiele uwag szczegółowych dotyczących poszczególnych etapów tworzenia wypraw na szczeblu wojewódzkim i powiatowym, z uwzględnieniem zarówno tych należących do Korony, jak i Litwy. Z uwagi na obszar terytorialny, którego dotyczy tematyka poruszana w niniejszym tekście, istotniejszy jest artykuł, który ukazał się w 2015 roku autorstwa Andrzeja Kamińskiego⁸. Pokazuje on w jaki sposób wyglądał system organizacyjny pospolitego ruszenia w Wielkopolsce i jak duży wpływ na niego mieli kasztelanowie. Wydaje się to być kluczowe dla wyjaśnienia zagadnienia sposobu organizacji wyprawy pospolitego ruszenia z województwa kaliskiego w 1651 r. Nie sposób pominąć również

⁵ A. Wyczański, *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I. Próby relucji pospolitego ruszenia*, „Przegląd Historyczny” 1952, t. 43, cz. 2, s. 292-293.

⁶ L. Wierzbicki, *Pospolite ruszenie w Polsce w drugiej połowie XVII wieku. Ostatnie wyprawy z lat 1670–1672*, Lublin 2011 s. 26, 28.

⁷ K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013.

⁸ A. Kamiński, *Rola kasztelanów w systemie obronnym Wielkopolski w XVI–XVIII wieku*, „Czasy Nowożytne” 2015, t. 28, s. 25-44.

rozważań Leszka Wierzbickiego, który na kartach swoich prac uwagę poświęcił ostatnim wyprawom państwa polskiego, przypadającym na okres panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Był to już schyłkowy okres pospolitego ruszenia i właściwy zmierzch tej formacji⁹.

Pozostałe opracowania traktują o pospolitym ruszeniu w ramach konkretnego obszaru terytorialnego¹⁰ lub też dotyczą zagadnień ogólnych¹¹. Niewątpliwie istotne znaczenie dla podjętego tematu ma opracowanie Mirosława Nagielskiego, które traktuje o pospolitym ruszeniu w kampaniach prowadzonych przeciwko Kozakom w latach 1649-1651. Cezura czasowa obejmuje dwie duże wyprawy z tych lat, w tym tę pod Beresteczkiem w 1651 r., co jest kluczowe w przypadku szczegółowego opracowywania poruszanego w temacie zagadnienia¹². Sama bitwa pod Beresteczkiem doczekała się opracowań autorstwa Ludwika Kubali¹³, Romualda Romańskiego¹⁴ oraz wydanej jeszcze w 1910 r. w Kijowie pracy Iwana Komanina pt. *Bitwa kozaków s polakami pod m. Beresteckom v ijune 1651*¹⁵.

Aby odtworzyć proces organizacji wyprawy pospolitego ruszenia w województwie kaliskim niezbędne było wykorzystanie akt sejmikowych wpisanych (oblatowanych) w księgach grodzkich serii *Relationes* dawnych województw poznańskiego¹⁶ i kaliskiego¹⁷. Skorzystanie z ich zawartości, szczególnie z laud sejmikowych oraz rejestrów popisowych, a także innych akt wpisywanych do ksiąg jak protestacje, manifestacje czy atestacje pozwalają nam na odtworzenie przebiegu procesu od początku do końca. Dodatkowo, w ramach uzupełnienia skorzystano z materiałów wpisanych do Księgi grodzkiej lubelskiej (*Relationes*) z 1651 r. Znajduje się w niej nieznany dotychczas rejestr popisu grupy z powiatu kaliskiego kasztelana kaliskiego Jakuba Rozdrażewskiego, nad którą komendę objął porucznik Władysław Gądkowski oraz uniwersał do pospolitaków samego

⁹ L. Wierzbicki, *Szlachta chełmska w czasie konfederacji gołębskiej*, „Rocznik Chełmski” 2000, t. 6, s. 55-70; Tenże, *Wici na pospolite ruszenie w Koronie w latach 1669-1673*, „Res Historica” 2008, t. 26, s. 43-48; Tenże, *Pospolite ruszenie w Polsce w drugiej połowie XVII wieku. Ostatnie wyprawy z lat 1670-1672*, Lublin 2011; Tenże, *Uczestnicy wypraw pospolitego ruszenia koronnego w czasach panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa: Spółeczeństwo a wojsko*, t. 4, Warszawa 2015, s. 155-166.

¹⁰ K. Hahn, *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII wieku*, „Pamiętnik Historyczno-Prawny” 1928, t. 6, cz. 4, s. 5-87; B. Ostrowski, *Pospolite ruszenie szlachty smoleńskiej w XVII wieku*, „Acta Baltico-Slavica” 1980, t. 13, s. 143-187; J. Wilamowski, *Przyczynek do dziejów okazowań i pospolitego ruszenia w województwie plockim za Zygmunta III Wazy*, [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, red. T. Ciesielski, t. 2, Zabrze 2008, s. 99-113.

¹¹ Z. Spieralski, *Wymiar służby w pospolitym ruszeniu*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” (dalej „SMHW”) 1960, t. 6, cz. 1, s. 3-19; J. Matuszewski, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013.

¹² M. Nagielski, *Pospolite ruszenie szlachty w świetle kampanii zborowskiej i beresteckiej przeciwko Kozakom (1649-1651)*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 2009, t. 3, s. 94-112.

¹³ L. Kubala, *Bitwa pod Beresteczkiem*, Kraków 1925.

¹⁴ R. Romański, *Beresteczko 1651*, Warszawa 1994.

¹⁵ I. Komanin, *Bitwa kozaków s polakami pod m. Beresteckom v ijune 1651*, Kijów 1910.

¹⁶ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej APP), Księgi grodzkie poznańskie (Gr. Pozn.), sygn. 679, 694, 696; Księgi grodzkie wałeckie (dalej Gr. Wał.), sygn. 28.

¹⁷ APP, Księgi grodzkie kaliskie (dalej Gr. Kal.), sygn. 274, 276, 277; Księgi grodzkie gnieźnieńskie (dalej Gr. Gn.), sygn. 140; Księgi grodzkie kcynskie (dalej Gr. Kc.), sygn. 86; Księgi grodzkie nakielskie (dalej Gr. Nak.), sygn. 116-117; Księgi grodzkie pyzdrowskie (dalej Gr. Pyz.), sygn. 85; Księgi grodzkie konińskie (dalej Gr. Kon.), sygn. 92.

kasztelana kaliskiego¹⁸. Są to materiały, które uzupełniają naszą wiedzę z końcowego etapu organizacji wyprawy, czyli przemarszu do punktu zbornego. Jednym z punktów postoju na trasie był Lublin, gdzie zatrzymały się oddziały pospolitego ruszenia. Jako dodatkową bazę źródłową wykorzystano również źródła rękopiśmienne znajdujące się w Bibliotece XX. Czartoryskich w Krakowie¹⁹ oraz jako rzecz niezbędną przy analizie porównawczej z rokiem 1621, wydaną drukiem drugą część akt sejmikowych województw poznańskiego i kaliskiego opracowaną przez Włodzimierza Dworzaczka²⁰.

SPOSÓB PRZYGOTOWANIA WYPRAWY POSPOLITEGO RUSZENIA W WOJEWÓDZTWIE KALISKIM – PRÓBA DEFINICJI POJĘCIA ORAZ NAKREŚLENIA PODSTAWOWYCH RAM ORGANIZACYJNYCH

Celem niniejszego tekstu jest prześledzenie poszczególnych etapów organizacyjnych wyprawy pospolitego ruszenia w 1651 r. z województwa kaliskiego. Zależnie od regionu, w którym dokonywano powszechnej mobilizacji szlachty, wyglądała ona nieco inaczej. Miała swoją określoną specyfikę i ramy organizacyjne. Wspomniane przed chwilą determinanty, wpływały dość znacząco na sposób przygotowania wyprawy i jej przebieg. Istotą jest uchwycenie pewnych, unikatowych działań podejmowanych przez organizatorów, a w konsekwencji określenie tego czy okazały się one skuteczne czy też nie. Na początku jednak warto przyrzeć się samej specyfice administracyjnej omawianego obszaru, by z jednej strony wprowadzić odbiorcę w materię, której poświęcony jest tekst a z drugiej ukazać jak duże powiązania występowały między podziałem administracyjnym a organizacją wojskową, szczególnie w przypadku pospolitego ruszenia.

Wielkopolska to obszar o dość skomplikowanej sytuacji polityczno-administracyjnej. Podstawową rolę odgrywa w nim tzw. Wielkopolska właściwa czyli obszar dwóch województw poznańskiego i kaliskiego²¹, mających wspólny sejmik w Środzie, na który zjeżdżała się lokalna szlachta. Zdarzały się sytuacje, że obrady przenoszono do Poznania, Koła, Ponieca lub Krobii, ale to Środa stała się głównym miejscem obrad, w którym odbyto największą ilość zgromadzeń szlachty wielkopolskiej²². Sejmik ziemski Wielkopolski właściwej był najważniejszym organem samorządowym w prowincji, a z jego zdaniem liczyły się też inne sejmiki²³. Na jego sesjach zapadały najważniejsze decyzje odnośnie formacji zbrojnych samorządu szlacheckiego, w związku z czym był on jedną z kluczowych instytucji w procesie organizacyjnym wypraw pospolitego ruszenia. Decydująca rola samorządu szlacheckiego w tworzeniu pospolitego ruszenia związana

¹⁸ Uniwersał kasztelana kaliskiego Jakuba Rozdrażewskiego do szlachty województwa kaliskiego, Lublin 20 VI 1651; Rejestr popisowy chorągwi pospolitego ruszenia powiatu kaliskiego pułkownika Jakuba Rozdrażewskiego, Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej APL), Księgi grodzkie lubelskie (Relacje) (dalej KGL), sygn. 79, k. 491-491v, 492-493v, 494v.

¹⁹ Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie (dalej B. Czart.), sygn. 144, 1774.

²⁰ *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego* (dalej ASWPK), oprac. W. Dworzaczek, t. 1, cz. 2, Poznań 1962.

²¹ A. Gąsiorowski, *Wielkopolska jako region historyczny*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 33.

²² M. Zwierzykowski, E. Tacka, *Miejsce obrad sejmików województw Wielkopolski właściwej od XVI do XVIII wieku*, „Res Historica” 2016, t. 42, s. 76.

²³ W. Konopczyński, *Wielkopolska w dobie Rzeczypospolitej szlacheckiej*, „Roczniki Historyczne” 1925, t. 1, s. 76.

była z tym, że większość czynności w zakresie organizacji odbywało się na szczeblu lokalnym. Choćby odbywane popisy powiatowe, które silnie związane były z podziałem administracyjnym. Obszar Wielkopolski właściwej składał się, jak już wspomniano z dwóch województw, podzielonych na dziewięć powiatów i jedną ziemię. W skład interesującego nas województwa kaliskiego wchodziło sześć powiatów: gnieźnieński, kaliski, kcyński, koniński, nakielski i pyzdrowski²⁴.

W powiatach kasztelanowie wraz z przybyłą szlachtą odbywali pierwsze popisy. Następnie pod komendą danego kasztelana wyruszano na popis wojewódzki, któremu przewodniczył wojewoda. Niestety w Wielkopolsce właściwej, kasztelanowie w większości przypadków nie pokrywały się z powiatami. Związane było to z uwarunkowaniami historycznymi i tym, że utworzenie kasztelanii było znacznie starsze od wprowadzonego później podziału na powiaty. W takiej sytuacji pasowano kasztelanów z powiatem na terenie, na którym się znajdowała. W województwie kaliskim organizacja była bardziej przejrzysta niż w województwie poznańskim, gdyż jeden kasztelan przypadał na jeden powiat. Powiat gnieźnieński prowadził kasztelan gnieźnieński, powiat kaliski – kaliski, powiat kcyński – kamiński, powiat koniński – lędzki, powiat nakielski – nakielski, a powiat pyzdrowski – biechowski²⁵. Jedynie kasztelan kamiński, który prowadził powiat kcyński miał swoją siedzibę na terenie powiatu nakielskiego. W pozostałych przypadkach jak widać kasztelanowie pokrywała się z obszarem powiatu.

Wszyscy kasztelanowie podlegali wojewodzie kaliskiemu, który czasami ze względu na obowiązki mógł powierzyć prowadzenie pospolitego ruszenia innej, wyznaczonej przez siebie osobie. Oprócz wojewodów w organizację pospolitego ruszenia zaangażowany był również starosta generalny. Jego zadaniem było zapewnienie bezpieczeństwa podległego sobie terytorium, w związku z czym odpowiadał on również za samorządowe formacje zbrojne w tym pospolite ruszenie²⁶. Jednak jego zaangażowanie było konieczne jedynie w przypadkach nadzwyczajnych. W normalnych warunkach organizacją zajmowali się wojewodowie i kasztelanowie. W innych częściach kraju, gdzie starosta generalny nie występował, nieobecnych wojewodów lub kasztelanów mogli zastępować inni urzędnicy, jak podkomorzowie czy starostowie.

Chcąc w skrócie przedstawić klasyczny sposób przygotowania organizacji wyprawy pospolitego ruszenia to wyglądała ona w sposób następujący: po uzyskaniu zgody sejmu, król wysyłał wici na pospolite ruszenie. Czasem dwoje, czasem jedno a w bardzo rzadkich przypadkach trzy. Często jedno wici były traktowane podwójnie. Następnie sejmik szlachecki zatwierdzał postanowienia sejmu i w większym bądź mniejszym stopniu określał jego wstępną organizację. Następnie kasztelanowie rozsyłali uniwersały do mieszkańców powiatu, by stawili się w określonym miejscu na popis. Najczęściej kasztelan zostawał rotmistrzem pospolitego ruszenia. Następnie prowadził pospolitaków do miejsca zbornego gdzie przekazywał ich wojewodzie, który po organizacji popisu wojewódzkiego jako duktora/pułkownika prowadził pospolitaków do punktu zbornego wskazanego w wiciach królewskich. Bywało, że ze względu na sytuację rezygnowano z popisu wojewódzkiego i nakazywano marsz bezpośrednio do wskazanego w uniwersałach miejsca. Wówczas na czele grup z powiatu stali kasztelanowie lub inne osoby wyznaczone przez sejmik.

²⁴ A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce w XIV–XVI w. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań 1965, s. 83.

²⁵ A. Kamiński, *Rola kasztelanów...*, s. 30, 33–34; A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce...*, s. 38.

²⁶ A. Gąsiorowski, *Wielkopolska jako region...*, s. 35; A. Kamiński, *Rola kasztelanów...*, s. 25–26.

Wszelkie zmiany wprowadzano właśnie na etapie lokalnym, podczas popisów. Czasami tylko w wyjątkowych przypadkach, jak w roku 1621, na forum sejmowym rozważano wprowadzanie zmian i usprawnień. Jak natomiast wyglądało to w 1651 r.?

PIERWSZY ETAP ORGANIZACJI WYPRAWY – ZGODA SEJMU I UNIWERSAŁY KRÓLEWSKIE.

W 1648 r. wybuchło największe powstanie kozackie w dziejach państwa polsko-litewskiego. Na jego czele stanął Bohdan Chmielnicki, pisarz wojska zaporoskiego, który zawarł porozumienie z Tatarami chana Islama III Gireja. Koalicja ta doprowadziła do trzech poważnych klęsk wojsk Rzeczypospolitej pod Żółtymi Wodami, Korsuniem i Piławcami. W ich wyniku armia koronna pozbawiona została dowództwa. Na domiar złego, w trakcie prowadzonych działań zbrojnych umarł w Mereczu król Władysław IV Waza. Klęski armii koronnej oraz bezkrólewie, postawiły państwo w bardzo trudnej sytuacji. Bohaterska obrona Zbaraża w 1649 r., a następnie ugoda zborowska, stwarzały możliwości kompromisu i zakończenia wojny domowej. Jednakże postanowienia ugody były respektowane tylko do połowy 1650 r., bo już w kolejnych miesiącach obie strony coraz mniej je przestrzegały, co w konsekwencji groziło rozpoczęciem konfliktu na nowo²⁷.

Tak więc po około rocznej przerwie od działań zbrojnych prowadzonych przeciwko Kozakom i Tatarom, z końcem roku 1650 wznowiono przygotowania wojenne. Sejm walny z przełomu lat 1649/1650 udzielił zgody na organizację kolejnej wyprawy pospolitego ruszenia, organizowanej według „...dawnych praw i statutów koronnych, ale osobliwie konstytucji *anni* 1621 i *anni* 1634 o pospolitym ruszeniu, które *in toto* reasumujemy...”²⁸ Do województw poznańskiego i kaliskiego w styczniu 1651 r. dotarł uniwersał królewski, informujący po raz kolejny o zagrożeniu kozacko-tatarskim i nakazujący postawienie w stan gotowości bojowej szlachty w województwach. Urzędnicy mieli przygotować podległe sobie powiaty do ekspedycji generalnej, a wspomniany list królewski miał być traktowany jako drugie wici²⁹. Podobnie jak w 1649 r. czas wydania trzecich wici nieco się przedłużył, a przyczyny tego stanu tłumaczył Jan Kazimierz w uniwersale z marca tegoż roku³⁰. Wreszcie 20 kwietnia 1651 r. król wydał trzecie wici. Punkt zborny został wyznaczony w Konstancyńowie na Ukrainie, a czas na dotarcie do niego określono na 5 czerwca. 9 maja powinien odbyć się popis generalny obu województw³¹.

Konstytucja z 1621 r., na którą powoływała się ta z końca 1650 r., również wydawana była w okolicznościach niezwykle trudnych dla polskiego państwa. Po klęsce cecorskiej i śmierci hetmana Żółkiewskiego na pośpiesznie zorganizowanym sejmie w 1620 r., żywiłowo debatowano nad formą reorganizacji wojska i rozważano dwie możliwości: walki przy użyciu żołnierza zaciężnego, rekrutowanego głównie z formacji cudzoziemskich lub pospolitego ruszenia³². Ostatecznie zatwierdzono organizację pospolitaków,

²⁷ R. Romański, *Beresteczko...*, s. 3-7.

²⁸ *Volumina Constitutionum* (dalej *VC*), t. 4, vol. 1, red. S. Grodziski i inni, Warszawa 2015, s. 228.

²⁹ Uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Warszawa 5 I 1651, APP., Gr. Pozn., 696, k. 22-22v.

³⁰ Uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Warszawa 4 III 1651, *tamże*, k. 203-203v.

³¹ Uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Lublin 20 IV 1651, APP., Gr. Wał., 28, k. 72v-74v.

³² J. Pietrzak, *Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej: sejmy z lat 1620–1621*, Wrocław 1983, s. 52-58.

a termin ich zwołania miał podać król przy najbliższej okazji. Wówczas nakazano odbycie popisów w miejscach, gdzie swoje sesje miały sejmiki prowincjonalne poszczególnych województw i ziem, czyli „w Poniedziałek Przewodny”, a kasztelanowie i wojewodowie mieli sprawdzić stan liczebny i gotowość szlachty³³. Co najistotniejsze wprowadzono szereg nowych rozwiązań organizacyjnych, w tym m.in. konieczność wystawiania jednego jeźdźca z dziesięciu łanów, zaciągnięcie piechoty do ochrony wozów, wprowadzenie funkcji poruczników jako oficerów dbających o dyscyplinę, uczestnictwo mieszczan, duchownych, chłopów, wójtów, sołtysów, lemanów oraz cykliczne okazowania i możliwość dowodzenia pospolitakami przez innych wyższych urzędników aniżeli kasztelani i wojewodowie. Oprócz tego zezwolono na podział grup z powiatów na mniejsze jednostki operacyjne. Wszystkie te postanowienia spisano w skrypcie sejmowym, który ostatecznie nie wszedł w życie, ale część jego zapisów wykorzystano w konstytucji sejmowej w 1621 r.³⁴ a dodatkowo wprowadzono kilka nowych rozwiązań³⁵. Wzmocniono choćby kompetencje sądowe kasztelanów, którzy rozpatrywać mieli sprawy związane z nadużyciami w czasie przemarszów pospolitaków. W razie niemożności osądzenia takich osób w trakcie wyprawy miano tego dokonać po jej zakończeniu. Zapewniono również dodatkową pomoc w postaci komisarzy, których mogli powołać kasztelani, a którzy mieli usprawnić proces dbania o dyscyplinę³⁶. 12 sierpnia 1621 r. król wydał trzeci i zarazem ostatni uniwersał wzywający szlachtę pod broń. Punktem zbornym miała być Środa, a termin wyznaczono na 13 września.

Zapisy konstytucji sejmu z 1621 r. odnośnie pospolitego ruszenia były wykorzystywane w późniejszych latach podczas organizacji pospolitego ruszenia. Uczyniono tak w 1634 r.³⁷, 1649 r.³⁸ oraz jak już wspomniano w 1651 r. Co ciekawe szereg rozwiązań dla usprawnienia organizacji pospolitego ruszenia powstało już w czasie sesji sejmu walnego. Duża część z nich zostanie wykorzystana w późniejszych okresach, gdzie konstytucje przerywały większość obowiązków związanych z tworzeniem wyprawy na samorządy. Takie kwestie jak podział powiatów na mniejsze jednostki operacyjne czy też wyznaczenie sędziów dla wyprawy zostaną wykorzystane przez organizatorów.

DRUGI ETAP ORGANIZACJI WYPRAWY – ZGODA SEJMIKU I ORGANIZACJA WYPRAWY W POWIATACH

Podczas sesji sejmiku obu województw w Środzie 12 maja 1651 r., debatowano nad formą przeprowadzenia wyprawy. Uchwała z tego zgromadzenia zawierała kilka istotnych postanowień. Ze względu na to, że nie do wszystkich powiatów dotarły jeszcze informacje o trzecich wiciach, postanowiono wdrożyć procedury przygotowawcze. Popis wyznaczono na maj. Wówczas każdy szlachcic ze swoim pocztem miał stawić się

³³ *VC*, t. 3, vol. 1, red. S. Grodziski i inni, Warszawa 2010, s. 262-266.

³⁴ K. Łopatecki, *Organizacja...*, s. 308-310; J. Pietrzak, *Po Cecorze...*, s. 109-110.

³⁵ K. Łopatecki, *Organizacja...*, s. 312-332.

³⁶ A. Kamiński, *Rola kasztelanów...*, s. 31.

³⁷ Uniwersał starosty generalnego Stanisława Przyjemskiego do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Koźmin 7 V 1634, APP., Gr. Pozn., 679, k. 328-329; *VC*, t. 3, vol. 2, s. 236. W 1634 r. mimo ogłoszenia organizacji wyprawy, województwa wielkopolskie, nie brały w niej udziału. Co prawda starosta generalny Stanisław Przyjemski dopuszczał taką możliwość, jednak ostatecznie zdecydowano o powołaniu kilku chorągwi powiatowych do obrony.

³⁸ *VC*, t. 4, vol. 1, s. 177.

przed kasztelanem w mieście powiatowym. Po popisie szlachta powinna wyruszyć na miejsce wyznaczone przez króla³⁹.

Tego samego dnia, w którym odbywał się sejmik w Środzie, król wydał kolejny uniwersał, który informował o zajęciu Konstantynowa przez Kozaków i konieczności zmiany miejsca zbiórki. Informacje o wyznaczeniu nowego miejsca miały być podane w kolejnym królewskim uniwersale⁴⁰. Kilka dni później 14 maja Jan Kazimierz dotarł pod Sokal i z tego miejsca rozpoczął rozsyłanie nowych wici. Obóz pod Sokalem stał się nowym punktem koncentracji sił koronnych. Dopiero 15 czerwca ruszono pod Beresteczko⁴¹. Sytuacja z zajęciem Konstantynowa dodatkowo opóźniała organizację, jednak i tak wyglądało to zdecydowanie lepiej niż w 1649 r. Wówczas już w maju rozpoczęły się przygotowania do wyprawy, ale król w swoich uniwersałach informował jedynie ogólnikowo o zagrożeniu ze strony kozacko-tatarskiej i nakłaniał szlachtę wielkopolską do stawiennictwa oraz obiecywał rychłe wydanie trzecich wici⁴². Zmieniająca się sytuacja na froncie walk spowodowała ogromne opóźnienia, i trzecie wici wyszły dopiero 23 lipca 1649 r. Król wskazywał jako punkt zborny Lwów oraz pozwolił na skrócenie przygotowania wyprawy poprzez pominięcie popisu generalnego województw i natychmiastowe wyjście pospolitaków po odbyciu popisów powiatowych⁴³. Ostatecznie jednak wyprawa w 1649 r. została przerwana, zanim Wielkopolanie na dobre rozpoczęli do niej przygotowania aczkolwiek pewne kroki w tym zakresie poczynili⁴⁴.

W 1651 r. województwo kaliskie, podobnie jak i inne w Koronie, energicznie przystąpiło do przygotowań do wyprawy, chcąc zdążyć na czas i dotrzeć wreszcie na miejsce koncentracji. Najbardziej zaawansowane zabiegi podjęto w powiecie kaliskim. Pod Kaliszem odbywał się popis, i co prawda nie zachowały się wszystkie rejestry popisowe, ale dokumenty kasztelana Jakuba Rozdrażewskiego zawierają obraz tego, jak wyglądał ten odbywający się w dniach 23–26 maja pod miastem. Wojewoda kaliski Andrzej Karol Grudziński, którego zaabsorbowały inne obowiązki wojskowe, przekazał dowództwo kasztelanowi kaliskiemu. Sam wraz z własnym pułkiem piechoty autoramentu cudzoziemskiego był już wówczas zaangażowany w działania zbrojne⁴⁵. Kasztelan kaliski nakazał początkowo przybyć szlachcie samotnie, bez przyprowadzania pocztów. Następnie Rozdrażewski podzielił podległą sobie grupę na trzy części, których dowódcami zostać mieli Władysław Gądkowski, Andrzej Przyjemski oraz Wojciech Szołdrski. Porucznikiem Przyjemskiego został Stanisław Krzycki, a Szołdrskiego nieznanym z imienia Pruszek-Bieniewski. Sam kasztelan postanowił dołączyć do grupy Władysława Gądkowskiego, nie pozbawiając go jednocześnie dowództwa. Chorążym

³⁹ Laudum, Środa 12 V 1651, B. Czart., 1774, s. 236-238.

⁴⁰ Uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Uchanie 12 V 1651, APP., Gr. Pozn., 696, k. 353-354.

⁴¹ M. Nagielski, *Polpolite ruszenie...*, s. 102-104.

⁴² Uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Warszawa 9 V 1649, uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Warszawa 7 VI 1649, APP., Gr. Pozn., 694, k. 384-384v, 439v-441.

⁴³ Uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Zamość 23 VII 1649, *tamże*, k. 541-541v.

⁴⁴ Uniwersał prymasa Macieja Łubicńskiego odwołujący pospolite ruszenie, 30 VIII 1649, B. Czart., 144, s. 505.

⁴⁵ T. Ciesielski, M. Nagielski, *Komputy wojska koronnego w latach 1651-1653*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2003, t. 40, s. 243-247.

kaliskim obrano Stanisława Skrzetuskiego w zastępstwie Wawrzyńca Rostworowskiego. Te trzy grupy miały maszerować gościnnie oddzielnie, dopiero w momencie przepraw przez Wisłę miało dojść do połączenia ich w jedno zgrupowanie.

W ramach poprawy dyscypliny i usprawnienia przemarszu, kasztelan kaliski zakazał postojów we wsiach i miasteczkach, a pozwolił jedynie na stawanie w otwartym polu. Decyzja ta, podobnie jak w grupie śremskiej, wywołała znaczne poruszenie wśród szlachty, która swój opór argumentowała długą trasą marszu i koniecznością uzupełniania żywności i zaopatrzenia koni. Opór szlachty sprawił, że zakaz ten ograniczono jedynie do zabronienia siłowego wybierania żywności i koni. Aby ograniczyć tego typu przypadki, Rozdrażewski wprowadził następującą wytyczną: aby wybrać konia albo żywność, potrzebnych było dwóch świadków, w obecności których należało sporządzić dokument zapłaty za towary. Sędziowie, podobnie jak podczas ostatnich przygotowań, mieli złożyć przysięgi. Protokół miał sporządzić a następnie wpisać do ksiąg Łukasz Orzelski, pisarz ziemski kaliski po skończeniu wyprawy⁴⁶. Sędziowie oraz kasztelan złożyli przysięgi, w których, ślubując przed Bogiem, zobowiązywali się sędzić nieprzestrzegających dyscypliny zgodnie z powszechnym prawem. Jej treść brzmiała następująco:

Ja Jakub Rozdrażewski Panu Bogu wszechmogącemu w Trójcy Świętej jedynemu, że sądy które w ciągnienu na pospolite ruszenie idąc sprawiedliwie według pana Boga prawa pospolitego słusznosci świętej bez wszelakiego ze strony respektu odprawować będę. Tak mi Panie Boże dopomóż⁴⁷.

Po skończeniu zgromadzenia, swój popis, już razem z pocztami odbył Andrzej Przyjemski. Jego grupa liczyła 78 pospolitaków i 26 pocztów⁴⁸.

W innych powiatach również trwały lokalne popisy. 21 maja 1651 r. odbywał się ten w powiecie gnieźnieńskim. W zastępstwie kasztelana gnieźnieńskiego Jana Leszczyńskiego jego grupę poprowadzić mieli Paweł Ponętowski i Mikołaj Rej⁴⁹. 23 maja popis pospolitego ruszenia odbył się na przedpolach Kcyni. Rotmistrzem powiatu kcyńskiego został Adam Baranowski, który popisał 101 pospolitaków i 33 poczty⁵⁰. Piotr Łaszcz, kasztelan łędzki wezwał szlachtę na 24 maja pod Konin na popis, na czele której w jego zastępstwie miał stanąć Zygmunt Łaszcz⁵¹. W powiecie nakielskim popis zebrał się pod Nakłem 23 maja. Z uwagi na nieobecność kasztelana Zygmunta Grudzińskiego, szlachta wybrała na swojego duktora Władysława Niemojewskiego, a na porucznika Piotra Dobrzyckiego⁵². Tego samego dnia popis odbył się również pod Pyzdrami w obecności

⁴⁶ Laudum powiatu kaliskiego pod Kaliszem na pospolite ruszenie idącym, Kalisz 26 V 1651, APP, Gr. Kal., 276, k. 214-216.

⁴⁷ Przysięgi: Jakuba Rozdrażewskiego, Macieja Lipskiego, Laurentego Przyborowskiego, Władysława Gądkowskiego, Marcina Napruszewskiego, Krzysztofa Twardowskiego, Andrzeja Radolińskiego, Jana Lipskiego, Kazimierza Mikołajewskiego, *tamże*, k. 203-205.

⁴⁸ Rejestr popisu pospolitego ruszenia powiatu kaliskiego Andrzeja Przyjemskiego, APP, Gr. Kal., 277, k. 45v-46v.

⁴⁹ Atestacje dla: Alberta Szczutowskiego, Adama Jezierskiego, Alberta Tulibowskiego, Krzysztofa Smoszewskiego, Mikołaja Wybranowskiego, APP., Gr. Gn., 140, k. 471v-473v, 604-604v.

⁵⁰ Rejestr popisu pospolitego ruszenia powiatu kcyńskiego Adama Baranowskiego, Kcynia 23 V 1651, Atestacja dla Wawrzyńca Dąbskiego, APP., Gr. Kc., 86, s. 1876-1879, 2154-2155.

⁵¹ Uniwersał kasztelana łędzkiego Piotra Łaszcz do szlachty konińskiej, Brudzew 16 V 1651, APP., Gr. Kon., 92, k. 530v-531v.

⁵² Atestacja szlachty powiatu nakielskiego, Nakło 23 V 1651, APP., Gr. Nak., 117, k. 435-436.

kasztelana biechowskiego Mikołaja Szoldrskiego⁵³. Trudno oszacować ostateczną liczbę uczestników wyprawy pospolitego ruszenia z województwa, gdyż nie dysponujemy rejestrami popisowymi z wszystkich powiatów.

Przedstawiony powyżej przebieg organizacji wyprawy w 1651 r. był niejako kontynuacją tego, co można obserwować w 1649 r. Wówczas w województwie kaliskim nad przebiegiem popisów w powiecie również czuwał kasztelan Jakub Rozdrażewski i też zdecydował o podzieleniu sił na trzy grupy. Chorążym województwa kaliskiego mianowano wówczas Stanisława Krzyckiego w zastępstwie nieobecnego już wtedy chorążego kaliskiego Wawrzyńca Rostworowskiego⁵⁴. Porucznikami poszczególnych grup zostali Władysław Gądkowski, Władysław Leszczyński, w którego zastępstwie grupą dowodzić miał Andrzej Mielucki oraz Maksymilian Miaskowski, w którego imieniu komendę miał objąć Hieronim Kowalski. Powołano sędziów w osobach Wojciecha Szoldrskiego, Andrzeja Radolińskiego i Jana Lipskiego, na których nałożono obowiązek sprawowania sądów w czasie wyprawy oraz karania przypadków niesubordynacji i swawoli pospolitaków. Andrzeja Radolińskiego i Łukasza Orzelskiego jako pisarza, kasztelan zobowiązał do wpisania rejestru z pospolitego ruszenia do ksiąg grodzkich. Pospolitycy mieli dotrzeć na pole pod Lublin i stawić się na dzień 20 września⁵⁵. Sędziowie, chorąży oraz kasztelan złożyli przysięgi, iż będą dbać o porządek pospolitego ruszenia i doprowadzą je na miejsce zbiórki⁵⁶.

Podobne działania czyniono w pozostałych powiatach województwa. W powiecie keyńskim kasztelan kamieński Andrzej Borek Gostyński, który dowództwo przekazał Wojciechowi Grzymułtowskiemu⁵⁷. W powiecie konińskim kasztelan łędzki Piotr Łaszcz zwołał szlachtę powiatu konińskiego na 25 sierpnia pod Konin, gdzie mieli oczekiwać dalszych instrukcji. Następnie nakazał, by do 30 sierpnia zebrana szlachta wyszła na wyprawę⁵⁸. Powiat nakielski również odbył popis, o który zadbał kasztelan Zygmunt Grudziński⁵⁹. Widzimy zatem, że choć wyprawa w 1649 r. nie doszła do skutku, to wiele elementów organizacyjnych wykorzystano podczas tej z 1651 r. Szczególnie widać to w działaniach podjętych przez kasztelana kaliskiego w powiecie kaliskim. Zmieniły się jedynie niektóre osoby, stojące na czele poszczególnych grup. Jak widać mimo skasowania wyprawy, podjęto szereg działań zmierzających do jej przygotowania. W 1651 r. po prostu je kontynuowano.

⁵³ Atestacje dla: Jerzego Przybysławskiego, Piotra Żernickiego, Wojciecha Cieleckiego, Dobrogosta Rogackiego, Jakuba Skrzypińskiego, Jana Muchlińskiego, Abrahama Giżyckiego, Jana Kolnickiego, Jana Strzałkowskiego, APP., Gr. Pyz., 85, k. 166v-171v, 194-194v.

⁵⁴ Wawrzyńiec Rostworowski przebywał na dworze królewskim, i w związku z pełnionymi obowiązkami nie uczestniczył w wyprawie w 1649 i 1651 r.

⁵⁵ Laudum powiatu kaliskiego pod Kaliszem na pospolite ruszenie idącym, Kalisz 30 VIII 1649, APPoz., Gr. Kal., 274, k. 578v-579v.

⁵⁶ Przysięga Wojciecha Szoldrskiego, Przysięga Andrzeja Radolińskiego, Przysięga Jana Lipskiego, Przysięga Stanisława Krzyckiego, Przysięga Jakuba Rozdrażewskiego, *tamże*, k. 582-584, 598v.

⁵⁷ Atestacja dla Wojciecha Skrzetuskiego, Konin 5 IX 1649, APP., Gr. Nak., 116, k. 786; Atestacje dla: Alberta Zakrzewskiego, Marcina Chrzastowskiego, Macieja Smoguleckiego, Jana Krzywosędzkiego, Stanisława Miecznikowskiego, Stanisława Czarnomskiego, Grzegorza Kasinowskiego, APPoz., Gr. Kc., 86, s. 1048-1052.

⁵⁸ Uniwersał kasztelana łędzkiego Piotra Łaszcz do szlachty konińskiej, Brudzew 26 VIII 1649, Atestacja dla Andrzeja Rudnickiego; Atestacja dla Alberta Głębockiego, Uniwersał kasztelana łędzkiego Piotra Łaszcz do szlachty konińskiej, Konin 27 VIII 1649, APP, Gr. Kon., 92, k. 203v, 208-208v, 209v-210.

⁵⁹ Atestacja dla Kacpra Fryderyka Borky, APP, Gr. Nak., 116, k. 785.

Co więcej pewne podobieństwa zachodzą również w organizacji wyprawy z 1621 r. W tamtym czasie również zdecydowano o podziale grupy w powiecie kaliskim na dwie mniejsze jednostki: jednej pod dowództwem duktora Jana Opalińskiego, kasztelana kaliskiego z porucznikiem Marcinem Wyleżyńskim i drugiej Stanisława Kobierzyckiego pod porucznikiem Kolnickim. Pułki miały ruszyć pod Sulejów, a stamtąd dwiema trasami – jedna pod komendą Opalińskiego rzeką Prosną ku Warszawie, natomiast druga – Kobierzyckiego przeciwnym brzegiem rzeki, tym skierowanym w stronę Wrocławia⁶⁰. W pozostałych powiatach doszło do zmian personalnych jeśli chodzi o osoby dowodzące. Kasztelan nakielski Janusz Grudziński, ze względu na podeszły wiek i słabe zdrowie, wyznaczył kasztelana inowrocławskiego Janusza Witosławskiego na swoje miejsce jako pułkownika⁶¹. Szlachta nakielska zaakceptowała ten wybór, dobierając mu do pomocy jako porucznika Sędziwoja Chrzastowskiego⁶². Szlachta powiatu konińskiego, w obliczu absencji kasztelana Łukasza Sierakowskiego, wybrała na pułkownika Adama Olbrachta Przyjemskiego⁶³. Powiat kcyński wybrał na rotmistrza powiatu Wojciecha Baranowskiego w zastępstwie chorego kasztelana kamieńskiego Mikołaja Mielińskiego⁶⁴. Jak widać z przytoczonych przykładów zapisy ze skryptu sejmowego dotyczące wyznaczenia poruczników i podziału na mniejsze grupy zostały wdrożone. Najprawdopodobniej w zamierzeniu organizatorów miało to przyspieszyć organizację i ją poprawić. Ponadto w mniejszych grupach łatwiej można było zadbać o dyscyplinę. Niestety nie jesteśmy w stanie ocenić czy w swoich zamierzeniach twórcy mieli rację, ponieważ wyprawa ostatecznie nie doszła do skutku. Jeszcze w trakcie drogi dotarły do grup pospolitego ruszenia wiadomości o zakończeniu działań zbrojnych i zawarciu rozejmu⁶⁵.

W odróżnieniu do wypadków z 1621 i 1649, w 1651 r. wyprawa ostatecznie została sfinalizowana. Szlachta kaliska wyszła z Wielkopolski i ruszyła marszem w kierunku Lublina. Rozdrażewski podzielił wojsko powiatu na mniejsze grupy operacyjne, wyznaczył poruczników i rotmistrzów. Zadał dodatkowo o procedury związane z dyscypliną i przestrzeganiem prawa w czasie przemarszu. Reguły obowiązywały we wszystkich powiatach, nie tylko w kaliskim, a to za sprawą plenipotencji, które udzielił Rozdrażewskiemu wojewoda kaliski Andrzej Karol Grudziński. Jego zalecenia odnośnie obozowania pospolitaków, sądenia w czasie przemarszu i wybierania żywności świadczą o rzetelnym podejściu do spraw organizacji wyprawy.

TRZECI ETAP ORGANIZACJI WYPRAWY – PRZEMARSZ I DOŁĄCZENIE DO RESZTY WOJSK POLSKICH POD BERESTECZKIEM

Droga, którą musieli pokonać Wielkopolanie, była niezwykle długa, co było obarczone pewnym ryzykiem rozprężenia dyscypliny w obozie. Niestety w przeciwieństwie do

⁶⁰ *Uchwała zjazdu na popis szlachty powiatu kaliskiego pod Kaliszem 27 IX 1621 r.*, Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego, t. 1, cz. 2, s. 109-110.

⁶¹ *List Janusza Grudzińskiego, kasztelana nakielskiego do szlachty powiatu nakielskiego, zgromadzonej na popisie pod Nakłem 27-30 IX 1621 r. z Poznania 25 IX 1621 r.*, tamże, s. 111.

⁶² *Uchwała zjazdu na popis szlachty powiatu nakielskiego pod Nakłem 30 IX 1621 r.*, tamże, s. 111-112.

⁶³ *Uchwała zjazdu na popis szlachty powiatu konińskiego pod Koninem 27 IX 1621 r.*, tamże, s. 112-113.

⁶⁴ S. Leitgeber, *Spis szlachty powiatu kcyńskiego z 1621 r.*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne” 1995, t. 5, s. 141-144.

⁶⁵ P. Piasecki, *Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego*, wyd. J. Bartoszewicz, Kraków 1870, s. 302.

województwa poznańskiego, gdzie Krzysztof Opaliński szczegółowo nakreślił trasy marszu podległych sobie grup z powiatów⁶⁶, Rozdrażewski kierunki te zarysował dość ogólnikowo. Jedyнным konkretnym miejscem, które wskazał był Lublin, gdzie miało dojść do połączenia sił kaliskich. Natomiast polecenia odnośnie dyscypliny zdawały egzamin, gdyż wśród grup kaliskich nie dochodziło do większych napięć. Po przekroczeniu Wisły, pospolnicy kaliscy skierowali się w stronę Lublina, gdzie zatrzymali się, by połączyć siły z województwem poznańskim, przegrupować się, a następnie uzupełnić zapasy przed kontynuowaniem marszu w stronę obozu królewskiego pod Sokalem⁶⁷. 20 czerwca 1651 r. Jakub Rozdrażewski wydał uniwersał do pospolitaków, informując ich o dalszym kierunku działań i wymarszu pod Beresteczko, w momencie dotarcia powiatu pyzdrowskiego. Powiat ten spóźniał się, a kasztelan kaliski nie chciał maszerować dalej w niekompletnym składzie⁶⁸. Pod Lublinem najprawdopodobniej 26 czerwca odbył się popis jednej z grup powiatu kaliskiego, pod dowództwem porucznika Władysława Gądkowskiego. Chorągiew liczyła 109 pospolitaków bez pocztów⁶⁹. Co ciekawe, z województwa kaliskiego wyodrębniła się kompania, na której czele jako rotmistrz stanął Jan Piotr Opaliński. Trudno powiedzieć z jakiego powiatu dokładnie pochodziła, ponieważ nie znajdujemy na ten temat informacji. Natomiast kompania ta dotarła najwcześniej na pola beresteckie, bo już 26 czerwca (w momencie gdy pod Lublinem popisowała się grupa Rozdrażewskiego). Liczyła ona 66 pospolitaków i 34 poczty⁷⁰. To zapewne o niej napisał Mikołaj Jemiołowski w swoim diariuszu: „Jakoż wcześniej wprawdzie przyszli Małopolacy i województwa ruskie, Wielkopoleanie zaś nie tak sporo...”⁷¹. Jest to jedyna grupa, która brała bezpośredni udział w działaniach zbrojnych.

Armia koronna znalazła się pod Beresteczkiem 25 czerwca, a pewne opóźnienia z uszykowaniem wojska sprawiło pospolite ruszenie z innych województw, które nie chciało przekroczyć Styru, dopóki nie dotrą Wielkopoleanie. Próbowano wymóc na królu przejście z obozu wojsk zaciężnych do pospolitaków, ale po zignorowaniu przez monarchę tego żądania i krótkiej, ale gwałtownej reakcji szlachty, zdecydowała się ona w końcu przekroczyć rzekę⁷². Sama bitwa pod Beresteczkiem trwała trzy dni. Rozpoczęła się 28 czerwca od walki z Tatarami, a zakończyła 30 czerwca klęską i odwrotem wojsk kozacko-tatarskich. Natomiast wojsko pozostawało w obozie aż do 14 lipca⁷³. Wielkopoleanie docierali w różnym tempie, ale zdecydowana większość grup pospolitego ruszenia dotarła już po zakończeniu głównych działań zaczepnych. W bitwie bezpośrednio wzięli udział jedynie pospolnicy Opalińskiego. Walczyli oni pod komendą wojewody poznańskiego Krzysztofa Opalińskiego na prawym skrzydle w pobliżu oddziałów Jana i Marka

⁶⁶ List wojewody poznańskiego Krzysztofa Opalińskiego do kasztelana rogozińskiego i jego grupy, Sieraków 24 V 1651, APP, Gr. Pozn., 696, k. 373-373v.

⁶⁷ Protestacja Macieja Wilczyckiego, APP, Gr. Kal., sygn. 276, k. 323v-324v.

⁶⁸ Uniwersał kasztelana kaliskiego, Lublin 20 VI 1651, APL, KGL, 79, k. 491-491v.

⁶⁹ Rejestr popisowy chorągwi pospolitego ruszenia powiatu kaliskiego, *tamże*, k. 492-493v, 494v.

⁷⁰ Rejestr kompanii pospolitego ruszenia Jana Piotra Opalińskiego, Beresteczko 6 VII 1651, APP, Gr. Kal., sygn. 276, k. 424v-426v.

⁷¹ M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679)*, oprac. J. Dziegielewskiego, Warszawa 2000, s. 76.

⁷² R. Romański, *Beresteczko...*, s. 138-139; L. Kubala, *Bitwa pod...*, s. 37.

⁷³ M. Nagielski, *Pospolite ruszenie...*, s. 111.

Sobieskich⁷⁴. Całe „Województwo kaliskie weszło do obozu Króla Jm., chorągwi dwanaście dość okrytych [...]” dopiero 5 lipca, po podaniu hasła, które brzmiało: „św. Florian”⁷⁵. Wprowadził ich sam wojewoda kaliski Andrzej Karol Grudziński „[...] z dosyć wspaniałym orszakiem”⁷⁶. Pułk złożony z pospolitaków kaliskich, „[...] który natenczas przyszedł, pierwszą straż odprawował [...]”⁷⁷.

Niestety większość sił pospolitego ruszenia z Wielkopolski właściwiej spóźniła się i nie wzięła bezpośredniego udziału w bitwie. Po zakończeniu starcia szlachta wielkopolska, która dotarła na pola beresteckie, dokonała jeszcze jednej ważnej rzeczy. 13 lipca wybrano podatki podymne od uczestników wyprawy, co przyjęło nazwę kontrybucji beresteckich. Z województwa kaliskiego pieniądze oddały grupy Jana Piotra Opalińskiego, Wojciecha Szoldrskiego, Pawła Ponętowskiego⁷⁸, Władysława Niemojewskiego⁷⁹ oraz Zygmunta Łaszczka⁸⁰. Akt ten był symbolicznym zakończeniem wyprawy i pospoliczacy kaliscy powrócili do swoich domów. Sporządzenie rejestru wydania podatków pod Beresteczkiem, daje nam obraz tego, kto rzeczywiście stawiał się do punktu zbornego.

SPOSÓB PRZYGOTOWANIA WYPRAWY POSPOLITEGO RUSZENIA W WOJEWÓDZTWIE KALISKIM – OCENA

Wyprawa pospolitego ruszenia z 1651 r. jest najlepszym przykładem do analizy sposobu organizacji tego typu wypraw, a to dlatego, że nie przerwano jej w trakcie organizacji czy przemarszu. Wyprawy z lat 1621 i 1649 zakończyły się zanim pospoliczacy na dobre zdążyli się zorganizować czy nawet wyjść ze swoich powiatów. W tej z 1651 r. wreszcie pospolite ruszenie dotarło na miejsce. Inną sprawą jest czas przybycia na miejsce. Pomimo różnych procedur wdrożonych przez Jakuba Rozdrażewskiego, w zakresie organizacji poszczególnych grup, dyscypliny wojskowej i sądenia nadużyć oraz bezpieczeństwa przemarszu, nie udało się województwu kaliskiemu w całości dotrzeć na czas i wziąć udział w bitwie. Uczyniła to jedynie kompania Jana Piotra Opalińskiego.

Choć ostatecznie pospoliczacy kaliscy nie wzięli bezpośredniego udziału w bitwie, to w zakresie ich organizacji widzimy wiele pozytywnych elementów, które wykorzystano

⁷⁴ S. Oświęcim, *Diariusz Stanisława Oświęcimsa 1643–1651*, [w:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 19, wyd. W. Czermak, Kraków 1907, s. 338; M. Nagielski, *Pospolite ruszenie...*, s. 107; R. Romański, *Beresteczko...*, s. 174.

⁷⁵ *Diariusz wojny pod Beresteczkiem z chanem krymskim i Kozakami zaporoskimi za szczęśliwego panowania Króla JM. Jana Kazimierza, na którą sam osobą swą ruszył się z Warszawy In Anno 1651*, [w:] *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem” (1648–1651)*, oprac. M. Nagielski, Warszawa 1999, s. 254.

⁷⁶ A. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 3, Warszawa 1980, s. 307.

⁷⁷ S. Oświęcim, *Diariusz...*, s. 347.

⁷⁸ Kontrybucje beresteckie grupy gnieźnieńskiej Pawła Ponętowskiego, APP., Gr. Gn., 140, k. 544v-547.

⁷⁹ Kontrybucje beresteckie grupy nakielskiej Władysława Niemojewskiego, APP., Gr. Nak., 117, k. 494v-497.

⁸⁰ Kontrybucje beresteckie grupy kaliskiej Jana Piotra Opalińskiego, Rekognicja Prusaka, Kontrybucje beresteckie grupy kaliskiej, APPoz., Gr. Kal., 276, k. 426v-427v, 532v, 534-539; Kontrybucje beresteckie Jakuba Rozdrażewskiego i Władysława Gadkowskiego, Kontrybucje beresteckie Wojciecha Szoldrskiego, Rekognicja Przyjemskiego, Gr. Kal., 277, k. 58v, 256-267, 281-283.

lub planowano wykorzystać we wcześniejszych wyprawach z 1621 i 1649 r. Kasztelan Jakub Hieronim Rozdrażewski bardzo rzetelnie podszedł do sprawy organizując powiaty w mniejsze grupy, ustalając reguły pozyskiwania zaopatrzenia oraz wyznaczając sędziów, dbających o właściwą dyscyplinę w czasie popisów i przemarszu, którzy przed wyprawą składali przysięgę, co dowodzi poważnego podejście do sprawy organizacji wyprawy. Pospolitycy pokonali całą drogę do punktu zbornego i w zasadzie poza drobnymi incydentami, nie doszło do szczególnie nieprzyjemnych wydarzeń w postaci choćby masowej dezercji. Najwięcej czasu niepotrzebnie zmarnotrawiono pod Lublinem. Przyczyną tego stanu rzeczy było różne tempo marszu powiatów, w szczególności pyzdrowskiego, który najbardziej spowolnił całą grupę.

Finalizacja wyprawy pozwala nam dokonać pewnej oceny sposobu organizacji wyprawy pospolitego ruszenia z województwa kaliskiego i wdrożonych w tym zakresie pomysłów Jakuba Rozdrażewskiego. Jest to dość trudne zadanie, bo z jednej strony da się zauważyć wiele aspektów pozytywnych, jak choćby poprawa dyscypliny i karność pospolitaków ale ostatecznie pospolitycy nie dotarli na czas i nie wpłynęli w żaden sposób na przebieg bitwy. Udział samej tylko grupy Opalińskiego to za mało, by ocenić pozytywnie całe województwo. Niemniej jednak poczyniono pewne postępy, w porównaniu z poprzednimi wyprawami, co ma niebywałe znaczenie przy poprawie całościowej oceny pospolitego ruszenia, jako formacji zbrojnej.

SPOSÓB PRZYGOTOWANIA WYPRAWY POSPOLITEGO RUSZENIA W WOJEWÓDZTWIE KALISKIM W 1651 R.

Słowa kluczowe: pospolite ruszenie, wyprawa, kasztelan, wojewoda, organizacja, popis, Beresteczko

Wyprawa pospolitego ruszenia pod Beresteczko w 1651 r., według opinii historyków, uchodzi za jedną z najlepiej zorganizowanych w dziejach polskiej wojskowości. W Koronie ogłoszono mobilizację szlachty, w czym partycypowały także województwa Wielkopolski właściwej – poznańskie i kaliskie. Kasztelan kaliski Jakub Rozdrażewski, upoważniony do koordynacji działań związanych z organizacją wyprawy przez wojewodę kaliskiego Andrzeja Grudzińskiego, bardzo rzetelnie podszedł do sprawy. Wdrożył on procedury, które przyspieszyły mobilizację oraz zadbał o bezpieczny przebieg przemarszu i pozyskiwanie zaopatrzenia. W swoich działaniach wykorzystał dorobek wypraw z 1621 i 1649 r. Choć ostatecznie województwo kaliskie (poza kompanią Jana Piotra Opalińskiego) dotarło po zakończeniu bitwy, to jednak organizacyjnie wyprawa była przygotowana najsprawniej ze wszystkich dotychczasowych.

THE WAY OF PREPARING THE EXPEDITION OF THE COMMON MARCH IN THE KALISZ VOIVODSHIP WHICH TOOK PLACE IN 1651.

Keywords: mass levy, expedition, castellan, voivode, organisation, parade, Beresteczko

According to historians, the expedition of the mass levy to Beresteczko in 1651 is considered to be one of the best organized in the history of the Polish military. The mobilization of the nobility was announced in the Crown, in which the Poznań and Kalisz voivodeships also participated in. The castellan of Kalisz, Jakub Rozdrażewski, authorized to coordinate activities related to the organization of the expedition by Andrzej Grudziński, the voivode of Kalisz, approached the matter very honestly. He implemented procedures that accelerated the organization and ensured the proper course of the march and sourcing of supplies. In his activities, he used the achievements of previous expeditions from 1621 and 1649. Although the Kalisz voivodeship (except for the company of Jan Piotr Opaliński) finally arrived after the end of the battle, the organization of the expedition was well prepared, so there were no serious incidents during the march to the concentration point.

Bibliografia:

Źródła:

Archiwum Państwowe w Lublinie:

Księgi grodzkie lubelskie (Relacje)

Archiwum Państwowe w Poznaniu:

Księgi grodzkie gnieźnieńskie – 140

Księgi grodzkie kaliskie – 274, 276, 277

Księgi grodzkie kcyńskie – 86

Księgi grodzkie konińskie – 92

Księgi grodzkie nakielskie – 116, 117

Księgi grodzkie poznańskie – 679, 694, 696

Księgi grodzkie pyzdurskie – 85

Księgi grodzkie waleckie – 28

Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie – 144, 1774

Źródła drukowane:

Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego (1962), oprac. W. Dworzaczek, t. 1, cz. 2, Poznań

Jemiołowski M. (2000), *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679)*, oprac. J. Dziegielelewski, Warszawa

Leitgeber S. (1995), *Spis szlachty powiatu kcyńskiego z 1621 r.*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne”, t. 5

Oświęcim S. (1907), *Diariusz Stanisława Oświęcima 1643-1651*, [w:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 19, Kraków

Piasecki P. (1870), *Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego*, wyd. J. Bartoszewicz, Kraków

Radziwiłł A. (1980), *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 3, Warszawa

Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem” (1648-1651) (1999), oprac. M. Nagielski, Warszawa
Volumina Constitutionum (2010-2015), t. 3-4, vol. 1, red. S. Grodziski i inni, Warszawa

Opracowania:

Biskup M. (2017), *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim (1308-1521)*, wyd. 2 (eBook), Oświęcim
Ciesielski T., Nagielski M. (2003), *Komputy wojska koronnego w latach 1651-1653*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 40

Gąsiorowski A. (1969), *Pobór pospolitego ruszenia 1433 roku w Wielkopolsce*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 76, z. 1

Gąsiorowski A. (1965), *Powiat w Wielkopolsce w XIV–XVI w. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań

Gąsiorowski A. (1969), *Wielkopolska jako region historyczny*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, red. J. Topolski, Poznań

Hahn K. (1928), *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII wieku*, „Pamiętnik Historyczno-Prawny”, t. 6, cz. 4

Kamiński A. (2015), *Rola kasztelanów w systemie obronnym Wielkopolski w XVI-XVIII wieku*, „Czasy Nowożytny”, t. 28

- Komanin I. (1910), *Bitwa kozaków s polakami pod m. Beresteckom v ijune 1651*, Kijów
- Konopczyński W. (1925), *Wielkopolska w dobie Rzeczypospolitej szlacheckiej*, „Roczniki Historyczne”, t. 1
- Kubala L. (1925), *Bitwa pod Beresteczkiem*, Kraków
- Kukiel M. (1929), *Zarys historii wojskowości w Polsce*, wyd. 3, Kraków
- Łopatecki K. (2013), *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok
- Matuszewski J. (2013), *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok
- Nagielski M. (2009), *Pospolite ruszenie szlachty w świetle kampanii zborowskiej i beresteckiej przeciwko Kozakom (1649-1651)*, „Studia Historyczno-Wojskowe”, t. 3
- Ostrowski B. (1980), *Pospolite ruszenie szlachty smoleńskiej w XVII wieku*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 13
- Pietrzak J. (1983), *Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej: sejmy z lat 1620-1621*, Wrocław
- Romański R. (1994), *Beresteczko 1651*, Warszawa
- Spierski Z. (1960), *Wymiar służby w pospolitym ruszeniu*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 6, cz. 1
- Wierzbicki L. (2011), *Pospolite ruszenie w Polsce w drugiej połowie XVII wieku. Ostatnie wyprawy z lat 1670-1672*, Lublin.
- Wierzbicki L. (2000), *Szlachta chełmska w czasie konfederacji gołębskiej*, „Rocznik Chełmski”, t. 6
- Wierzbicki L. (2015), *Uczestnicy wypraw pospolitego ruszenia koronnego w czasach panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa: Spółeczeństwo a wojsko*, t. 4, Warszawa
- Wierzbicki L. (2008), *Wici na pospolite ruszenie w Koronie w latach 1669-1673*, „Res Historica”, t. 26.
- Wilamowski J. (2008), *Przyczynek do dziejów okazowań i pospolitego ruszenia w województwie płockim za Zygmunta III Wazy*, „Studia Historyczno-Wojskowe”, t. 2
- Wyczański A. (1952), *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I. Próby redukcji pospolitego ruszenia*, „Przegląd Historyczny”, t. 43, cz. 2
- Zwierzykowski M., Tacka E. (2016), *Miejsce obrad sejmików województw Wielkopolski właściwej od XVI do XVIII wieku*, „Res Historica”, t. 42